

Азарова —

НАУКОВИЙ ВІСНИК

Волинського державного
університету ім. Лесі Українки

Філологічні науки

ОКРЕМИЙ
ВИДВИТОК

6/2000

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. Мовознавство

Дзєндзелівський Й.О. Із спостереження над ротацізмом в українській мові.....	3
Ястишембський М. Пасивні форми в сучасних літературних українській та польській мовах.....	14
Жуйкова М.В. Гене́за та семантико-функціональні особливості звороту <i>туди й дорога</i>	16
Коженевська-Берчинська И. Метафорические сочетания как конструкт новаций в языковой картине мира российского человека.....	23
Хома А. Соціолінгвістичний стереотип українця у свідомості польської молоді.....	27
Скорук І.Д. Мотивація чоловічих та жіночих імен мешканців Луцька.....	32
Богдан С.К. Стереотипи мовної поведінки сучасної волинської молоді: типологія звертань.....	36
Галас Б.К. Українсько-польські мовні паралелі в рукописній лексикографії ХІХ – початку ХХ ст.....	41
Ставицька Л.О. Лексикографічне опрацювання жаргонної лексики в “Короткому словнику жаргонної лексики”.....	48
Олежук Т.В. Запозичена лексика в давньоруській мові (на матеріалі “Слова о полку Ігоревім”).....	50
Іліаді О.І. Українські етимології (на матеріалі апелювальної та пропріальної лексики).....	57
Карпенко О.П. Поліське близня, бл’їзни (семантичний етюд).....	61
Шульгач В.П. Етимологічний коментар до деяких західноволинських діалектизмів.....	64
Громик Ю.В. Вказівна частка ге ‘ось’ у західнополіських говірках.....	68
Борцюх М. Фонетичні та граматичні особливості української говірки села Вербиця біля Томашова Любельського ..	74
Мойсієнко В.М. Чому на Поліссі мозолю називають жабою? (До етимології слов’янських дериватів з коренем *zab-).....	80
Омельковець Р.С. Західнополіські назви деяких весняних лікарських рослин.....	87
Койдер М. Фонетичні особливості підляських говірок на основі вокальної системи говірки села Малинники Більського повіту.....	89
Аркушин Г.Л. Словотвірна субституція в західнополіських говірках.....	97
Федорук А. Польська мовна ситуація в селищі Микулинці та селі Лучка Тернопільського району Тернопільської області.....	103

<i>Данилюк Н.О.</i>	Мова усної народної поезії та діалекти	106
<i>Гунчик І.В.</i>	“Навська дочка”: до виявлення назви міфопоетичного образу західнополіського замовляння.....	110
<i>Стельмах Б.В.</i>	Діалектні елементи в текстах Агатангела Кримського.....	119
<i>Азарова Л.Є.</i>	Композитні утворення в українському мовознавстві.....	122
<i>Олійник М., Злотковський П.</i>	Сучасні двоелементні польські прізвища (композити), що мотивуються геральдичними назвами.....	125
<i>Мірченко М.В.</i>	Категорія другорядного члена речення.....	130
<i>Костусяк Н.М.</i>	Грамема суперлатива у структурі семантично неелементарного простого речення.....	139
<i>Межов О.Г.</i>	Субстанціальна синтаксема у функції суб'єкта дії.....	143
<i>Бублейник Л.В.</i>	Текстоутворюючі функції зіставлень у художньому мовленні (роман У.Самчука “Волинь”).....	148
<i>Варинська А.М.</i>	Ключові слова в художньому творі.....	154
<i>Яструбецька Г.І.</i>	Архаїзми та старослов'янізми і їх моделююча роль у експресіоністичній стилевій структурі “Палімпсестів” В.Стуса.....	158
<i>Гнатюк І.С.</i>	Проблеми лінгвістичної стилістики у творчій спадщині Лариси Павлівни Рожило.....	162
<i>Мединська А.В.</i>	Зображальна функція кличних комунікатив у поетичному мовленні Лесі Українки.....	165
<i>Горожанова С.О.</i>	Просторіччя в романі Уласа Самчука “Волинь”.....	168
<i>Врублевська Г.</i>	Роль та функції експресем у художньому тексті.....	174
<i>Дмитришин Л.Я.</i>	Лексема срібло в поезії О.Стефановича.....	179
<i>Кресак С.Ю.</i>	Народнописенні особливості інтонації поезій Івана Франка.....	185
<i>Муляр С.П.</i>	Колористичний контраст і засоби його реалізації у російських поетичних текстах 70 - 80-х рр. XX ст. (белый — черный).....	188
<i>Смітюх Т.М.</i>	Назви релігійних свят у посланнях Андрея Шептицького.....	194

РОЗДІЛ II. Літературознавство

<i>Удалов В.Л.</i>	Складові літературознавства та механізм цілісно-системного дослідження.....	198
<i>Яблонська О.В.</i>	Основ'яни про творчість Т.Шевченка.....	204
<i>Ткачук Т.С.</i>	Проблема традицій і новаторства в українській літературі кінця XIX — початку XX ст.	211
<i>Приходько В.Б.</i>	Проблема інонаціонального характеру в романах М.Вінграновського “Северин Наливайко” та В.Шукшина “Я пришел дать вам волю”.....	215
<i>Моклиця М.В.</i>	Естетика двоємирія: Владимир Набоков.....	219
<i>Білітюк Л.А.</i>	Проблема складових змісту твору.....	225
<i>Юрчук О.О.</i>	Жанрові константи і модифікації новели XX ст.....	229
<i>Корнійчук Т.Р.</i>	Класифікація нотаток як жанру мемуарної літератури.....	233
<i>Шайнюк Л.В.</i>	Повість Стругацьких “Важко бути богом” як антиутопія.....	237

Л.Є.Азарова –

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українознавства
Вінницького державного технічного університету

Композитні утворення в українському мовознавстві

Роботу виконано на кафедрі українознавства
Вінницького державного технічного університету

Стаття присвячена лінгвістичному статусу композитів у вітчизняному мовознавстві. Особливу увагу звернуто на поняття "композита" у широкому і вузькому розумінні. Встановлено найбільш активні принципи (способи) словоскладання.

Ключові слова: статус композитів, широке і вузьке розуміння, принципи словоскладання.

Asarova L.E. Compositional forming in Ukrainian linguistics. The article is devoted to the linguistic status of composites in Ukrainian linguistics. Special attention is paid to the concept of "composite" in broad and narrow understanding. The most active principles (methods) of word-formation are installed.

Key words: status of composites, in broad and narrow meaning, principles, word-formation.

Дослідження композитів має давні традиції. На початку ХХ століття досить ґрунтовно розроблялася проблема дериватології на матеріалі індоєвропейських мов. Після Великої Вітчизняної війни до опрацювання композитів активно прилучилось вітчизняне мовознавство. Українські лінгвісти трактували композити за їх морфемним складом, словотвірною структурою і в правописному плані. Історії виникнення іменників-композитів присвятили свої праці М.Я.Плющ, П.П.Плющ, С.П.Самійленко, І.Й.Тараненко; словотвірну структуру й семантику складних слів у сучасній українській мові вивчала Н.Ф.Клименко; процеси утворення складних слів як один із способів формально-граматичної реалізації семантичної структури речення розглядала К.Г.Городенська. В працях Є.Рудницького, І.І.Ковалика, В.М.Русанівського, Н.С.Родзевич, В.О.Горпинича та інших утворення композитів тлумачиться як наслідок лексикалізації назв понять, виражених словосполученнями, що супроводиться зміною форми (структури) та семантики одиниць, що виступають як компоненти композитів. Питання про складні терміни знайшло відгук у працях М.П.Богуцької, А.А.Бурячка, Л.С.Гончаренка, В.С.Марченка, В.М.Овчаренка.

Поняття "композит" в українському мовознавстві сприймається у широкому і вузькому розумінні. Широке трактування композитів полягає в розумінні їх як складних слів, утворених з двох або кількох слів, основ чи коренів, об'єднаних в одну лексичну одиницю, яка набула формально-граматичних і семантичних ознак окремого слова [2]. У вузькому розумінні композити (лат. *compositus* – складник, складений з частин) – це складні слова, утворені основоскладанням [6]. Саме в цьому значенні тепер вживається термін "композит" на позначення слів, утворених складанням основ.

Цей термін в українському мовознавстві використовується для позначення слів, утворених основоскладанням. Термін "композит" набув широкого вжитку в кінці 80-х на початку 90-х років нашого століття, хоча й був відомий і в 60-ті роки. Упродовж цього періоду зазначалося, що основи композита можуть поєднуватися сполучним голосним, який також утворює склад, наприклад: *бурякорізка, сінокіс, землекустрій, водолаз, хвильеріз*. Поєднання складників у композитах-іменниках може відбутися і без сполучного голосного, наприклад, *стокран, Миргород, трикутник, золототисячник, трьохсотліття*. Голосні [а] та [и], що завершують першу основу таких іменників (*авіамадель, екстравагантність, п'ятирічка*), хоч і не становлять за сучасними граматичними нормами сполучні голосні, усе ж виконують з'єднувальну функцію між приголосними у звуковій оболонці композита. Зокрема, О.С.Шевчук [11] виділяє характерні ознаки основоскладання: поєднання основ (а не слів); наявність інтерфіксів; основа на приголосний присьднується до другого компонента за допомогою сполучних голосних (*працевдатність, прапоромосець*); основа на голосний сполучається з другим компонентом без інтерфікса (*кінофільми*). В.В.Лопатін бачить у цьому накладання інтерфікса: цей спосіб творення може супроводжуватися

© Азарова Л., 2000

суфіксацією: *чорноморець, рідколісся, гуртожиток* [8]. У зв'язку з цим варто посперитися на статтю Н.С.Родзевич, у якій висвітлюється питання будови складних слів української мови та вживання ком-
 позитів у художній літературі. Н.С.Родзевич встановлює найбільш активні принципи (способи) словоскладення: морфологічний – з'єднання слів (основ або коренів) у складних словах за допомогою сполучного голосного; синтаксико-морфологічний – сполучення слів у складному слові, в основу будови якого покладено морфологічний принцип, а в основу змісту – синтаксичне словосполучення; синтаксичний – сполучення компонентів складного слова у формі зв'язку дієслова з додатком (імперативний зворот); нейтральний – сполучення слів у складному слові шляхом їх співположення (рос. “соположение”) з відсутністю звичайного граматичного оформлення [10].

Таке уточнення способів словотворення і встановлення їх продуктивності, безсумнівно, актуальне. Способи утворення складних слів, накреслені Н.С.Родзевич, справді характерні для української мови. Усе ж здається, що перші два способи варто було б об'єднати в один, бо вони тісно пов'язані між собою, їх окреме вирізнення видається недоцільним. Синтаксичний спосіб словотворення Н.С. Родзевич розуміє надто вузько, бо згадує лише “імперативний зворот”. Різні типи зрощень, утворені від застиглих словосполучень, чомусь залишилися поза увагою дослідниці.

У “Курсі сучасної української літературної мови” М.В.Жовтобрюха, Б.М.Кулика зафіксовано два способи сполучення основ: сурядний (*зубробізон*) і підрядний (*миловар, життєпис*) [5]. В.О.Горпинич виділяє три різновиди основоскладання: а) утворення похідних слів на основі сурядного поєднання окремих слів: *лісостеп*; б) утворення похідних слів із словосполучень: *сільське господарство – сільсько-господарський*; в) утворення похідних слів зі слів, які безпосередньо не поєднуються в словосполучення: *пароплав, фотоательє, паровоз* [4].

Дехто з учених, зокрема М.Я.Брицин, І.Г.Матвіяс, називає спосіб творення складних слів шляхом поєднання основ за допомогою інтерфіксів словоскладанням [1, 9]. І.Г.Матвіяс виділяє два типи складних слів, які утворені: а) зрощенням окремих частин словосполучення в одне слово: *позаторік, трикутник*; б) зближенням елементів словосполучення: *хліб-сіль, часто-густо* [9].

Значний внесок у вчення про композити належить Н.Ф. Клименко, яка вважає, що 10% словникового складу мови становлять складні слова і що більшість з них утворилась основоскладанням. “Спершу виникло словоскладання, далі на його ґрунті сформувалось основоскладання, якому властивий більший ступінь зв'язку між компонентами” [7]. Цей спосіб творення складних слів Н.Ф.Клименко називає “центром, навколо якого відбувається перехід слів чотирьох різновидів: простих, композитів, юкстапозитів, абрєвіатур” [6]. Композити в сучасній мові зазнають декомпозиції, бо за певними ознаками наближаються до простих афіксальних лексем: *злодій, злодіяка, злодіячити, злодюга, злодюжка*. Від юкстапозитів утворюються й такі композити: *медик-хірург → медикохірургічний*. Не засвідчено жодної абрєвіатури, утвореної від юкстапозитів. Від композита абрєвіатури часто утворюються словоформи типу: *машино-тракторна станція – МТС*. Від абрєвіатури через основоскладання утворюються композити: *книгокульторг, політвідділець*. Немає нормативних юкстапозитів, які безпосередньо мотивовані абрєвіатурами, що можна пояснити тісним зв'язком компонентів, поєднаних фонемами *о, е, и* [6]. Н.Ф.Клименко наголошує на тому, що композити утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, “де є тісний зв'язок між його членами” [7]. Авторка виділяє вісім видів словосполучень, співвідносних з іменниками-композитами: дієслівно-іменникове: *книголюб, крутивус*; прикметниково-іменникове: *плосколіс, чорнокорінь*; числівниково-іменникове: *восьмирічка*; займенниково-іменникове: *всесвіт*; прислівниково-дієслівне: *легковір*; дієслівно-дієслівне: *жмикрут* (єдиний приклад); прикметниково-прикметникове: *голодренець* (єдиний приклад); іменниково-іменникове: *лавровишня, лісостеп*. Усі наведені різновиди композитів утворюються на основі елементарного порівняння або вказівки на поєднання двох різних явищ за схемою: “одно, як інше”, “і те, і інше” [7]. Н.Ф.Клименко зробила спробу пояснити морфемну будову композитів, яка зумовлена синтаксичною природою його мотивації. Композити мотивуються переважно двочленними словосполученнями, тому більшість із них має двокореневу структуру [6]. На основі порівняння ступенів афіксального перетворення композитів і простих слів Н.Ф.Клименко робить висновок, що слова, утворені основоскладанням, стримують афіксальне розростання слова. Максимальна

кількість ступенів словотворчого афіксального перетворення композитів представлена чотирма утвореннями: *чари діяти* → *чародій* → *чародійний* → *чародійник* → *чародійниця* → *чародійницький*, у той же час як простим словам властиве восьмиступеневе перетворення основи: *слід* → *слідити* → *дослідити* → *дослідний* → *дослідник* → *дослідниця* → *дослідницький* [6]. Отже, на семантичну і словотворчу структуру впливають: а) особливості лексичної сполучуваності слів, актуалізованих у словосполученнях; б) тип (пряме, переносне, спеціальне; вільне, фразеологічне) лексичних значень, співвідносних із складними словами морфологічно простих слів; в) якісний склад лексичної семантики слів, поєднаних у словосполучення, наявність у ньому певних семантичних компонентів, здатних оцінювати предмет чи якість дії і завдяки цьому поєднуватися з іншими компонентами значення; г) специфіка синтаксичної сполучуваності кожної частини мови; г) характер номінативного значення компонентів словосполучення, їх предикативність чи ознаковість.

Особливістю композитів є наявність внутрішнього й зовнішнього синтаксису.

Внутрішній синтаксис – це специфічний порядок розташування елементів, їх зв'язок, який ґрунтується на тому, що пояснювальний член словосполучення в композиті обов'язково виступає в препозиції, тобто ставиться перед тією основою, яку він пояснює: *чорні брови - чорнобривий*.

Зовнішній синтаксис визначається зв'язком лексем у реченні. Якщо композит виражений іменником, то в реченні він виступає підметом (*лісоруб поспішає*), може мати означення-прикметник (*суворий лісоруб*) і може виражати суб'єктні відношення у словосполученні (*сокира лісоруба*).

Розглянуті вище трактування композитів в українському мовознавстві базувалися на тому, що ці складні слова утворені на основі словосполучень. К.Г.Городенська пропонує розглядати процес утворення композитів “як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення” [3]. Автор доводить, що складні іменники української мови виступають формально-граматичним втіленням семантичної структури одного чи двох елементарних речень. Переважна більшість із них корелює з трикомпонентними семантично елементарними реченнями, серед яких виділяються певні різновиди - за такою ознакою, як предикатно-аргументна структура речення: П (дія) + А об. + А об. + А діяч;

П (дія) + А рез. + А діяч (де об. - об'єкт, рез. - результатив): *дворуб* - той, хто рубає дрова; *солекоп* - той, хто копає сіль; *верстатобудівник* - той, хто будує верстат;

П (дія) + А об. + А знар. (де знар. - знаряддя): *сінокосарка* - те, за допомогою чого косять сіно; *водочерпалка* - те, за допомогою чого черпають воду; *бурякопідійомник* - те, за допомогою чого піднімають буряки;

П (дія) + А об. + А лок.

П (дія) + А рез. + А лок. (де лок. - локатив): *клеєварня* – там, де варять клей; *льонозавод* – завод, де переробляють льон.

Отже, композитний спосіб словотвору – один із найвідоміших і найдавніших у мові. Також і в сучасній мовній практиці він найбільш активний після афіксації. Вітчизняне мовознавство визначає статус композитів передусім з погляду порівняння їх із звичайними первісними простими словами, які служать твірним матеріалом комбінування твірних основ як компонентів складних слів. Перші дослідження складних слів у мовознавстві з'являються на основі зіставлення слів з одним коренем - як простих за будовою, так і слів, творча основа яких має більше одного кореня. Давні первісні слова, будучи кореневими, сприймалися як прості за будовою. При афіксальному словотворі ускладнюються зміст і будова кореневих слів. З'являється потреба в уточненні змісту терміна *складні слова*. Композитами вважаються слова, які мають не афіксальний, а композитний спосіб творення основи; їхній твірний матеріал поєднує в собі два чи більше простих слів, або їх основи, чи тільки кореневі морфеми. Отже, словотворча структура складних слова, зокрема, композитів, привертала увагу багатьох лінгвістів України, але наукове обґрунтування терміна було зроблено лише у 90-х роках нашого століття.

Література

1. Брицин М.Я., Жовтбрюх М.А., Майборода А.М. Порівняльна граматики української і російської мов. – К., 1987. – С.101.
2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С.259.

3. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті синтаксичного синтезу // *Мовознавство*. 1988. – №3. – С. 27–34.
4. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977. – С.87–89.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови в 2 ч. Ч.1. – К., 1965. – С.218.
6. Клименко П.Ф. Словотварча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 4.
7. Клименко Н.Ф. Як народжується слово. – К., 1991. – С.67.
8. Лопатин В.В., Улукханов П.С. О некоторых принципах морфемного анализа слов // *Известия АН СССР. ОЛЯ*. – М., 1963. – Т.ХХІІІ.
9. Матвіяк І.Г. Курс сучасної літературної мови. Морфологія. – К., 1962. – С. 11–12.
10. Родевич П.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові // *Укр. мова в школі*. – 1952. – № 6. – С.25.
11. Шевчук О.С. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови // *УМЛ*. – 1982. – № 9. – С.30.

Адреса для листування:

21021 м. Вінниця, вул. В.Порика 16, кв.13.
 Тел.: (8043) 43-75-07
 e-mail: aza@lili.vstu.vinnica.ua

Статтю подано до редколегії 13.04.2000 р.

УДК 81'373=162.1

М.Олейнік, П.Злотковський –
 магістри Люблінського університету
 Марії Склодовської-Кюрі

Сучасні двоелементні польські прізвища (композиції), що мотивуються геральдичними назвами

Роботу виконано у Люблінському університеті
 Марії Склодовської-Кюрі

У роботі проаналізовано прізвища-композиції, першим елементом яких є назви герба. Як відомо, герби мали тільки шляхетські роди. Із 811 720 прізвищ, наведених у словнику Римута, нараховується 272 прізвища, у яких першим елементом є назва герба. У сучасній Польщі на 10000 прізвищ є 3 антропоніми, що мотивуються геральдичними назвами.

Ключові слова: прізвища, геральдичні назви, прізвища-композиції.

Marek Olejnik, Piotr Złotkowski. Contemporary Polish two-component surnames including heraldic components.

The subject of the present paper is analysis of contemporary two-component surnames including heraldic components existing in Poland. We analysed the surnames registered in "Dictionary of surnames used in Poland today" from the point of view of their formation and checked frequency of appearance of such a type of anthroponymy. Surnames including heraldic components started being fashionable in XIX century. Earlier they had existed sporadically. Even though such surnames are rare today, they are a permanent element of Polish anthroponomy.

Key words: surnames, heraldic names, two-piece surnames.

Темою цієї роботи є двоелементні прізвища типу **Prus–Wiśniewski, Lubicz–Sulimirski, Pobóg–Górski, Jastrzębiec–Siemiątkowski**, в яких перший елемент – це назва герба, другий – справжнє прізвище, створене за допомогою формантів, які характерні для польської ономастики.

Геральдика фіксує кілька сотень назв гербів, уживаних у Польщі. Герби були первинними знаками власності, це зображення, які можна було легко вирізати з твердого матеріалу (наприклад, риска, сполучена з хрестом, літера, стріла, меч тощо), а також військовими знаками, що були перейняті з прапорів і практично не відрізнялися від західних зображень. Зрозуміло, що герби мали також мовний бік, тобто свої назви, так звані виклики. Початково вони служили для того, щоб викликати лицаря на полі бою. Відрізняємо такі групи викликів: а) вмотивовані слов'янськими складними іменами (**Luba, Roch, Sulima**); б) які виникли з християнських повних імен (**Gieralt, Samson**) або скорочених (**Bończa, Larysz**); в) вмотивовані антропонімами, що виникли із простих та розвинутих апелятивів (**Ciołek, Junosza, Lis, Słepowron, Polukoja, Stary Koń-Pierzchała, Puchała, Jastrzębiec**); г) утворені від топонімів (**Rawa,**